

ONA TILI VA O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA MATN USTIDA ISHLASH - PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Guliston davlat universiteti Pedagogika fakulteti o‘qituvchisi

Turanova Iroda Egamberdi qizi

irodaturonova867@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqolada boshlang‘ich sinflarda matn tushunchasi, ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida matn ustida ishlash, matn ustida ishlash orqali o‘quvchilarni ijodiy, mustaqil va mantiqiy mushohada yuritishga, matnni tahlil qilish va unga o‘z munosabatini bildira olishga o‘rgatish tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: matn, matn ustida ishlash, ijodiy va tanqidiy fikrlash, matn ustida ishlashga yo‘naltirilgan dars.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, iqtisodiyot, xalqaro aloqalar, ishlab chiqarish sohalari bilan bir qatorda ta’lim sohasiga ham katta e’tibor qaratila boshlandi. Zero, taraqqiyotning tamal toshi ham, mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch ham ilm-fan, ta’lim va tarbiyadir. Xususan, yangi tahrirdagi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunning qabul qilinishi¹, yurtimizda o‘qituvchilarning o‘z ustida muntazam ishlashlari uchun sharoitlarning yaratilishi, chekka hududlarda faoliyat olib borayotgan o‘qituvchilarga beriladigan imtiyozlar, darslik va o‘quv qo‘llanlamalarning jahon andozalariga mos ravishda yangidan nashr etilishi, o‘quvchilarning bilim olishlari uchun yaratilayotgan sharoitlar fikrimizning yaqqol dalilidir. O‘quvchilarning xalqaro baholash dasturlarida qatnashishi, bilimlarining baholanishi esa ta’lim sifatini yanada oshirish uchun qo‘yilgan muhim qadamlardan biridir.

¹ O‘zbekistan Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637. T.: 2020.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasida umumiy o'rta va maktabdan tashqari ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, o'sib kelayotgan yosh avlodni ma'naviy-axloqiy va intellektual rivojlantirishni sifat jihatidan yangi darajaga ko'tarish, o'quv-tarbiya jarayoniga ta'limning innovatsion shakllari va joriy etish maqsadida "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712 sonli farmoni qabul qilindi².

"O'qish" (Ona tili va o'qish savodxonligi) fani boshlang'ich sinflarda asosiy o'quv predmeti hisoblanadi. Zero, mazkur o'quv predmeti yordamida o'quvchilarning savodini chiqarishga erishiladi, harflarni tanish va o'qitish asosida kitobga, kitob o'qishga qiziqish uyg'otiladi, atrof-muhit haqidagi bilimlari boyitiladi.

O'quv predmetining asosiy vazifalaridan biri boshlang'ich sinf o'quvchilarida matn ustida ishlash ko'nikmasini shakllantirish, uning malakaga o'sib o'tishini ta'minlashdir. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da "matn" (ar. "nutqning yozuvdagi ifodasi") tushunchasiga "yozuvda yoki bosma holda shakllantirilgan mualliflik asari yoki hujjat" deb ta'rif berilgan.

"Matn" so'zi rus va ingliz tillarida chop etilgan adabiyotlarda "tekst" (lotincha "textum" asosida shakllantirilgan "text") shaklida qo'llanilib, "bog'lanish", "birikish", "aloqa", "birikma" kabi ma'nolarni bildiradi .

Tadqiqotchi L.Losevaning "Matn qanday tuziladi?" nomli tadqiqotida "matn" tushunchasi "lingvistik tadqiqotning eng murakkab ob'ektlaridan biri" sifatida e'tirof etilib, uning mohiyatini asoslovchi bir qator belgilar ko'rsatib o'tilgan:

- 1) axborotning yozma shaklda ifodalanishi;
- 2) mazmun jihatidan o'ziga xos tugallikka egalik;
- 3) o'quvchida voqelikka nisbatan muayyan munosabat uyg'otish imkoniyatining mavjudligi[5].

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli Farmoni

Ko'rsatilgan belgilar asosida matnni mazmunan tugal va o'quvchida xabar qilinayotgan axborotga ma'lum munosabat uyg'otish bilan xarakterlanadigan yozma shakldagi axborot sifatida ta'riflash mumkin. Bizningcha, "matn" tushunchasining g'oyaviy-nazariy talqini yetarlicha yoritilmagan. Ayni o'rinda L.Losevaning matnni ifodalovchi belgilar borasidagi fikrini quyidagilar bilan to'ldirish mumkin:

- 1) axborotning yozma shaklda ifodalanishi;
- 2) mazmun jihatidan o'ziga xos tugallikka egalik;
- 3) o'quvchida voqelikka nisbatan muayyan munosabat uyg'otish imkoniyatining mavjudligi;
- 4) kompozitsiya, syujet, tarkibiy tuzilmaga, shuningdek, tarkibiy elementlar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik va bog'liqlikka egalik;
- 5) muayyan sohaga taalluqli bo'lishi;
- 6) aniq mavzu bo'yicha axborot berishi;
- 7) o'ziga xos bayon uslubiga egalik;
- 8) aniq subyektga yo'naltirilganligi (masalan, o'quvchi, o'qituvchi uchun mo'ljallanganligi);
- 9) aniq maqsad uchun xizmat qilishi[5].

Matnni sintaktik jihatdan mazmuniga ko'ra va leksik-grammatik vositalar yordamida o'zaro bog'langan gaplar yig'indisi tarzida tushunish ham xato sanalmaydi. "Matn deganda murakkab sintaktik butunlik va erkin gaplardan iborat butunlikni tushunish kerak. Matnning sintaktik tahlili gaplar o'rtasidagi aloqalarni o'rganish, matnni gapdan kattaroq sintaktik birliklarga, murakkab sintaktik butunlikka parchalashni o'z ichiga oladi" [5].

1. Nutq jarayonida gaplar guruhlanadi, mavzu jihatdan, qurilishi va ohangiga ko'ra birlashadi va alohida sintaktik birlik – murakkab sintaktik butunlik hosil qiladi. Biroq, matndagi barcha gaplar ham murakkab sintaktik butunlikka kirmaydi, ayrimlari uning tarkibiy qismi bo'lmaydi. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish kerakki, mazkur tadqiqot ishida matn mohiyatini ilmiy-amaliy jihatdan o'rganish emas, balki, matn ustida ishlash orqali

boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini o'stirish metodikasini tadqiq qilish maqsad qilib belgilanganligi sababli masalaning ana shu jihati tahlil qilinadi.

«Ona tili va o'qish savodxonligi» darsligida berilgan matnlar boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutq ko'nikmalarini shakllantirishda o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Boshlang'ich sinflarda o'qish darslarining asosiy maqsadi o'quvchilarni matn mazmunini to'g'ri tushunish, ongli va ifodali o'qiy olish, matnda berilgan axborotni idrok qilish, matnda ifodalangan voqelikka nisbatan munosabat bildirishga tayyorlashdir. Shunga ko'ra, boshlang'ich sinf o'qituvchisi metodik tayyorgarlikni darsning maqsadi, o'rganilayotgan materialning mazmuni, o'quvchilarning mavjud bilim, ko'nikma, malakalari darajasiga ko'ra amalga oshiradi. O'quvchilarni asar matnini o'qishga tayyorlashda, birinchi navbatda, ularni matn mavzusi, tili, g'oyaviy mazmuni va badiiy-estetik qiymati bilan tanishtirish, matn mazmunidan tegishli xulosa chiqarishga e'tibor qaratiladi. O'qish faoliyati ham nutqning alohida ko'rinishi hisoblanadi.

O'quvchining o'z fikrini qanchalik mazmunli, aniq va to'g'ri ifodalay olishi uning o'quv-bilish faolligi darajasini, ko'nikma va malakalarini aniqlashga imkon beradi. O'qish darslarida matnni idrok qilish va mazmun-mohiyatini o'zlashtirish yuzasidan qo'yilgan savol va topshiriqlar o'quvchilarni o'ylashga majbur qilishi, javob berishda muallif qo'llagan iboralardan, badiiy tasvir vositalaridan foydalanishga qaratilishi, nutqda ko'proq o'zi uchun yangi so'z va iboralarni ishlatishga undashi lozim.

Matnni o'qish ko'nikmasiga egalik, o'z navbatida, o'quvchi nutqini boyituvchi muhim omillardan biri sanaladi.

Matn ustida ishlash orqali o'quvchilarni ijodiy, mustaqil va mantiqiy mushohada yuritishga, matnni tahlil qilish va unga o'z munosabatini bildira olishga o'rgatish o'qituvchidan katta mahorat talab etadi.

7-9 yoshdagi bolalarda "yozma nutq ham shakllana boshlaydi... Yozma nutqni egallashi asosida ularda turli matnlar haqida ma'lumotlar yuzaga keladi. Bu davrda yozma nutq endigina shakllana boshlaganligi bois, bolalarda hali o'zi yozgan fikrlarni, so'z va harflarni nazorat etish ko'nikmasi etarlicha rivojlanmagan bo'ladi.

2. Shu bilan bir qatorda, unga ijod qilish imkoniyati beriladi. Mustaqil ijodiy ishlar boshlang'ich sinf o'quvchilarida berilgan mavzuni anglash, uning mazmunini aniqlash, fikrini bayon etish uchun ma'lumot to'plash, muhim jihatlarini ajratib olish, uni ma'lum ketma-ketlikda amalga oshirish, reja tuzish ko'nikmasini hosil qiladi. Jummalarni to'g'ri tuzish, aynan shu mazmunga mos so'zlarni topish va ularni to'g'ri yozish, tinish belgilarini to'g'ri qo'yish, o'z holatlarini topa olish va to'g'rilash aqliy rivojlanishning ko'rsatkichlaridan hisoblanadi". Boshlang'ich sinflarda "Ona tili va o'qish savodxonligi" o'quv fani bo'yicha matn ustida ishlashga yo'naltirilgan dars quyidagicha shakllarda tashkil etiladi: Kirish darsi. Bunda o'qituvchining vazifasi yozuvchi hayoti va ijodining muhim jihatlarini bayon etish, uning asarlariga nisbatan o'quvchilarda qiziqish tuyg'usini uyg'otishdir. O'qish darslaridagi dastlabki suhbat o'quvchilarning dars mavzusiga oid umumiy tushunchasini aniqlashdan iborat. Suhbat jarayonida o'quvchilarning savollarga javob berishi bilan birga erkin fikr bildirishi ham kuzatiladi. Suhbat bilan kompleks tarzda qo'llanadigan o'qituvchi hikoyasi mazmuni o'rganiladigan matn janri va mazmunidan kelib chiqib belgilanadi. Uning asosiy maqsadi o'quvchilarni badiiy obrazlarni hissiy jihatdan idrok etishga tayyorlashdir. O'qish bo'yicha metodik qo'llanmalarda tavsiya qilingan nutq namunalari tahlili butun tayyorgarlik ishi (suhbat va o'qituvchi hikoyasi) uchun optimal vaqt 3 daqiqadan oshmasligini ko'rsatadi. Suhbatda beriladigan savollarning miqdori o'rtacha 4-5 ta bo'lishi ijobiy samara beradi.

Tayyorgarlik ishida o'qituvchi hikoyasi ikki maqsadni ko'zlaydi:

- 1) o'rganish ob'ekti haqida qo'shimcha ma'lumotlar berish;
- 2) o'qish bilan bog'liq talablarni belgilash.

Matnni o'qishga tayyorgarlik jarayonida o'qituvchi topshirig'i qat'iy belgilanadi: "...qarang", "Diqqat bilan eshiting". Bular yordamida matnni idrok etish bilan bog'liq to'xtam, urg'u, o'qish sur'ati va ohangga e'tibor qaratish yuzasidan ko'rsatma beriladi.

Bunday tayyorgarlik ishi ko'p vaqt talab qilmaydi. O'quvchilarni matnni idrok etishga tayyorlash uchun o'qituvchi suhbat hajmi, maqsadi, mazmunini hamda og'zaki beriladigan qo'shimcha ma'lumotlarning zaruriy hajmini aniqlab olishi lozim. Suhbat va

hikoyaning o'rinli hamda maqsadga muvofiqligi, savollar miqdori, ularning mazmuni va qo'yilish mantiqi, hikoya hajmi o'qituvchining diqqat markazida bo'lishi kerak. Odatda, o'quvchilarning hayotiy tajribasiga yaqin mavzularni o'qishda ko'pincha suhbatga zarurat sezilmaydi. Biroq o'qituvchining o'quvchilarni mavzuga yo'naltiruvchi kirish so'zi, albatta, zarur. Busiz o'quvchilarning asarni to'laqonli idrok qilishlariga erishish mushkul.

2. Matnni o'qish va uni tahlil qilish darslari. O'quvchilar matnni o'qish jarayonida uning g'oyaviy-badiiy xususiyatlari, asarda aks etgan voqealar bilan tanishadilar. Bunda asarning janr xususiyatlaridan kelib chiqib, matnni ifodali, sharhlab va rollarga bo'lib o'qitish mumkin. Badiiy matnni o'qish muallif tasvirlagan manzaralarni aniq tasavvur etishga, asar qahramonlarining xatti-harakatlaridan tegishli xulosalar chiqarishga yordam beradi. Tahlil o'quvchilarni ijodiy va mustaqil fikrlashga yo'llashning muhim omilidir. O'quvchilar tahlil jarayonida asarda tasvirlangan voqealarga o'z fikrlarini bildiradilar, notanish so'zlar ma'nosini bilib oladilar, matnning mazmun-mohiyatini to'liq anglab etadilar. Aslida, "adabiy tahlilning bosh masalasi matn ustida ishlash orqali o'tkaziladigan tahlildir. O'quvchi mutolaa chog'ida asar mazmuni bilan tanishsa, tahlil paytida uning poetikasiga murojaat qiladi. Mutolaa hissiyotni boyitib, aqlni peshlasa, tahlil matn tagzaminidagi ma'noni chuqur o'rganishga yordam beradi". O'qish darslarida matn ustida ishlash jarayonida asosiy e'tibor uning mazmuniga qaratilsa-da, tuzilishini ham nazardan qochirmaslik kerak. Jumladan, voqea kechayotgan sharoit, peyzaj, asar qahramonlarining kechmishlari, ruhiyati tasvirida o'tgan, hozirgi yoki kelasi zamon shakllaridan foydalanilishini anglagan o'quvchi matn mazmunini og'zaki hikoyalashda adashmaydi. O'quvchilar diqqatini matndagi bir mazmundagi hodisalar tasvirida (peyzaj, adabiy qahramonning ruhiy holati, portreti) fe'l-kesimlar, odatda, bitta zamon shaklida bo'lishiga qaratish ularning nafaqat o'qish va yozuv, balki matn mazmunini idrok etish va fikrlash bilan bog'liq ko'nikmalarini shakllantirishga ham yordam beradi. Matndagi gaplar o'rtasida kommunikatsiya vazifalari bilan belgilangan munosabatlar, ya'ni mazmuniy aloqa mavjud. Bu aloqa uni ifoda etuvchi leksik-grammatik vositalar orqali

o'z aksini topadi. Har qanday so'zlarni gapga birlashtirib bo'lmagani kabi har qanday gaplarni ham bitta bog'lanishli matnga birlashtirib bo'lmaydi. Masalan, "Bolalar dam olishga ketishdi", "Gullar ochildi", "Atoqli otlar bosh harf bilan yoziladi" kabi gaplarni bir matnga birlashtirib bo'lmaydi. Ular turli mazmunga ega bo'lgani bois biror bir munosabatga ko'ra ham birlasha olmaydi[6]. Bog'lanishli nutqda nafaqat yonma-yon joylashgan, balki boshqa mazmundagi gaplarning ham bog'lanishini unutmaslik kerak.

3. Yakuniy dars. Bunday mashg'ulotlar matn mazmuni yuzasidan umumiy xulosalar chiqarish orqali unda aks ettirilgan masalalarni chuqur idrok etishga, mavzuning ochilmay qolgan qirralari haqida mulohaza yuritishga, o'zlashtirilgan bilimlarni amalda qo'llash ko'nikmalarini hosil qilishga qaratiladi[6]. Matn ustida ishlash jarayonida asar voqealari yuzasidan og'zaki tasvirlash, qiyoslab hikoyalar tuzish, adabiy qahramonlarning xatti-harakatlari, fe'l-atvorlarini tavsiflash nutq o'stirishning muhim vositasi sanaladi. Bu jarayonda o'quvchilarda matnda ifodalangan jarayon, hodisa, shaxs yoki uning xatti-harakatiga nisbatan munosabat shakllanadi. Yaxshining nima uchun yaxshiligini, yomonning nima uchun yomonligini, asar qahramonlarining qilgan ishlarining to'g'ri yoki noto'g'riligini aniqlash boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida matn tahlilining asosiy vazifasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. **O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. O'RQ-637. T.: 2020.**
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xalq ta'limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5538-sonli Farmoni. 2018-yil 5-sentabr. <https://lex.uz>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli Farmoni.

4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" 2018-yil 8-dekabrda 997-sonli qarori.

5. Abdikhadirovna, U. D. (2022). Possibilities of improving the methodology of preparing primary class students for the international assessment program based on digital technologies (example of girls). *Innovation in the modern education system*, 3(25), 159-163.

6. Mavlonova K., Quronov S., Tursun Sh., Nilufar Hakimova N., Baxtiyorova H. Ona tili va o'qish savodxonligi. 3-sinf. O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma. –T.: Respublika ta'lim markazi, 2022.

7. Sariyev Sh.U. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida matn ustida ishlash orqali xalqaro tadqiqotlarda samarali natijalarga erishish imkoniyatlari // Maqola. Boshlang'ich ta'limga xalqaro baholash dasturlarini joriy etishning istiqbollari. XV xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami. 2021-yil 15-aprel. Toshkent-2021.

8. Туранова, И. (2022). Oliy ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalari) an foydalanish. *Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы*, 1(1), 217-219.

9. Туранова, И. (2022). Oliy ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalari) an foydalanish. *Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы*, 1(1), 217-219.